

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 26
Autumn 2024 & Winter 2025

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Historical Significance of Mullā Ṣadrā's Ontological Approach to Classifying Virtues and Vices: A Analogy of the Faculties of the Soul¹

Fereshteh Abolhasani Niaraki²

Abstract

The present study aimed to thoroughly investigate Mullā Ṣadrā's ontological approach in classification of virtues and vices. To this end, the historical origins and development of these classifications were examined to detect the historical significance and contributions of Mullā Ṣadrā's perspectives. Following the Platonic-Aristotelian paradigm, Islamic philosophers have frequently analyzed virtues and vices analogous to the faculties of the soul. Accordingly, Mullā Ṣadrā's classification of virtues was analyzed in correspondence with an ontological approach to analyzing the faculties of the soul. In his work, Mullā Ṣadrā adopted three distinct approaches to the classification of virtues and vices: (1) Binary Model,

¹. this research was financed by a research grant from the University of Mazandaran

². Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

f.abolhasani@umz.ac.ir

Received: 19/10/2024

Reviewed: 16/12/2024

Revised: 20/12/2024

Accepted: 18/01/2025

with a focus on the virtues of *ḥikmah* (intellectual virtue) and *ḥurriyyah* (practical virtue); (2) Fourfold Model addressing the four human faculties—bestial, predatory, satanic, and angelic; and (3) Platonic-Aristotelian Model, with virtues and vices being classified as intellectual, appetitive, and irascible faculties of the soul, allowing for a systematic tabulation of virtues and vices. Mullā Ṣadrā's analysis of the faculties of the soul draws on Avicenna's *Al-Shifā'* and *Al-Ishārāt* as well as Fakhr al-Dīn al-Rāzī's *Al-Mabāḥith al-Mashriqiyyah*; however, his approach to this classification bears a stronger resemblance to the ethical framework of Aristotle's *Nicomachean Ethics*. In this regard, as inferred by mystics and spiritual elites, Ṣadrā's analysis of the faculties of the soul does not functionally align with the tabulated classification of virtues and vices. His classification, to a broader extent, corresponds to the approach of Muslim thinkers such as Ṭūsī; however, it is distinct—despite certain connections—from Aristotle's classification of virtues.

Keywords: Mullā Ṣadrā, Virtues and Vices, Classification of Ethics, Faculties of the Soul, Comparative-Historical Analysis

Problem Statement

This study primarily aimed to explore the historical significance of Mullā Ṣadrā's approach to classifying virtues and vices. Following an in-depth investigation of his works, the study revealed the ontological frameworks underlying these classifications and by drawing a kind diagram in each model (virtues and vices), the historical background of each of the classifications should be analyzed through comparative study so that we can determine the historical position of Mulla Sadra's view. Since Islamic philosophers, inspired by Platonic-Aristotelian paradigm, typically analyze virtues and vices analogous to the faculties of the soul, a comparative-historical analysis of Ṣadrā's classification of the faculties of the soul was also conducted. In a prevailing and widely accepted definition, virtue is equilibrium in these faculties governed by the law of practical reason, while vice is considered as a deviation from this balance. In line with the research objectives, the following questions were posed:

- 1) How does Ṣadrā categorize the faculties of the soul, and what are the similarities and differences between his approach and those of earlier thinkers?
- 2) What are the main models of virtue and vice classification in Ṣadrā's works, and what are their historical background?
- 3) How do Ṣadrā's classifications of the soul's faculties relate to his ethical classifications?

Method

This study adopted an analytical-philosophical methodology, with a focus on conceptual, propositional, and systematic analyses. Drawing on Ṣadrā's complete philosophical works, the study delved into his approaches to the classification of the

soul's faculties and virtues and vices. A comparative analysis was also conducted to compare his approaches with those of major predecessors, including Aristotle, Avicenna, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, and Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, to determine the historical significance of Ṣadrā's contributions.

Findings and Results

Mullā Ṣadrā' offered three distinct approaches to the classification of virtues and vices, presented in the form of structured tables: (1) Binary Model, with a focus on the virtues of *ḥikmah* (cognitive intellect) and *ḥurriyyah* (practical intellect); (2) Fourfold Model addressing the four human faculties—bestial (*bahīmī*), predatory (*sab'ī*), satanic (*shayṭānī*), and angelic (*malakī*); and (3) Platonic-Aristotelian Model, with virtues and vices being classified as intellectual (*nafs nāṭiqah*), appetitive (*nafs shahwiyyah*), and irascible (*nafs ghaḍabiyyah*) faculties of the soul, allowing for a systematic tabulation of virtues and vices. His classifications of virtues and vices are closely associated with his analysis of the faculties of the soul.

[1] In the First Model, Mullā Ṣadrā introduced two key capacities of the rational soul, serving as the foundation for virtues and vices of the other faculties. In this model, he attributes *ḥikmah* and *ḥurriyyah* to the theoretical and practical intellect, respectively, with these faculties operating either in a state of balance or deviation (excess or deficiency). Within this framework, ethics emphasizes moderation, balance, and the "mean" as foundational principles. However, when the secondary wisdom and perfection are acquired by the soul, the focus shifts from balance to the achievement of the highest levels of intellectual and practical perfection, where balance is no longer the central concern.

[2] In the second Model, Mullā Ṣadrā analyzes the four human faculties and their corresponding virtues and vices. His interpretation is grounded in the interplay of the *soldiers of intellect and ignorance* (*junūd al-'aql wa-l-jahl*), his concept of *substantial motion* (*ḥarakah jawhariyyah*), and the attainment of a *second nature* (*fiṭrah thāniyah*). According to his interpretation, while humans are initially unified as a species at the onset of creation, what differentiates them is the process of substantial motion and the acquisition of traits over time, resulting in the following four traits: bestial (*bahīmī*), predatory (*sab'ī*), satanic (*shayṭānī*), and angelic (*malakī*).

[3] In his third model, which is rooted in the Platonic-Aristotelian tradition, Ṣadrā adopts a framework corresponding virtues and vices to the faculties of the soul. Although closely matching with the approaches of Avicenna (Al-Shifā' and Al-Ishārāt) and Fakhr al-Dīn al-Rāzī (Al-Mabāḥith al-Mashriqiyyah), both of which trace their roots to Aristotle's *De Anima*, Ṣadrā's classification of virtues and vices is more comparable to Aristotle's *Nicomachean Ethics*.

References

- Ibn Sina, *Al-Shifa'* (The Book of Healing), Qom, Ayatollah MarashiiNajafi Library, 2024.
- Ibn Miskawayh al-Razi, *Tahdhib al-Akhlaq*, Translated and explained by A. A. Halabi, Tehran, Asafir Publications, 2002. (persian)
- Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Translated by S. A. Pourhosseini, Tehran, University of Tehran Press, 2002. (persian)
- Aristotle, *On the Soul*, translated by A.M. Davudi, Tehran, Hikmat Publications, 2010.
- Plato, *Republic*, translated by M. F. Rahmani, Tehran, Scientific and Cultural Press, 2011.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 26
Autumn 2024 & Winter 2025

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال سیزدهم، شماره ۲۶
پاییز و زمستان ۱۴۰۳
صفحات ۴۰۵-۴۳۶

جایگاه تاریخی تصویرسازی هستی‌شناسانه صدرایی در طبقه‌بندی [جدول] فضایل و رذایل (در تناظر با تحلیل قوای نفس)^۱

فرشته ابوالحسنی نیارکی^۲

چکیده

مقاله حاضر با استقضا تصویرسازی‌های متعدد ملاصدرا، از طبقه‌بندی فضایل و رذایل (متناظر با طبقه‌بندی قوای نفس) با نوعی رویکرد تطبیقی-تاریخی، به تحلیل هستی‌شناسانه مبانی و نوآوری‌های خاص صدرا در تحلیل فضایل معطوف است تا در نهایت جایگاه تاریخی دیدگاه وی را نیز از میان انواع طبقه‌بندی‌ها تحلیل کند. ملاصدرا، در آثار خویش سه نوع طبقه‌بندی از فضایل و رذایل ارائه داده است: (۱) تقسیم دوتایی: براساس دو فضیلت حکمت (قوه عالمه) و حریت (قوه عامله)؛ (۲) براساس قوای چهارگانه انسان (بهیمی، سبعی، شیطانی و ملکی)؛ (۳) تقسیم فضایل براساس رویکرد افلاطونی-

^۱ . این طرح با استفاده از اعتبار ویژه پژوهشی دانشگاه مازندران اجرا گردید.

f.abolhasani@umz.ac.ir

^۲ . دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران، ایران، بابلسر

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹

ارسطویی. در این مقاله علاوه بر توصیف طبقه‌بندی‌های صدرا از فضایل و تحلیل جایگاه تاریخی نظریه وی، نوآوری‌های دیدگاه او در تحلیل هستی‌شناختی فضایل نیز رصد شده است. بستر تحقق فضیلت نزد صدرا، با تأثیرپذیری از قانون «وسط» ارسطویی، در مفهوم هستی‌شناختی وسط، با توضیحی از روایت «فخیر الأمور أوسطها» آمده است. مبانی نوآورانه هستی‌شناختی صدرا، بسان اصالت وجود، حرکت جوهری و ... سبب شده که وی فضایل را، به شدت وجودی و هستی‌شناختی فرد تحلیل کند و نه آنکه صرفاً، صفات و عوارضی زودگذر باشد. ریشه‌های وجودی تحقق فضایل، نظیر سرشت، فطرت و اکتساب نیز، در این تحلیل اهمیت دارد مثلاً تقسیم دوتایی وی، بر مبنای فطریات و ویژگی‌های ابتدایی وجودی فرد است که با تحلیل وجودی استکمال انسان متلائم است. تقسیم چهارتایی ملاصدرا نیز، با تکیه بر فطرت ثانی و حرکت جوهری است.

کلمات کلیدی: ملاصدرا، جدول فضایل و رذایل، طبقه‌بندی فضایل، قوای نفس، مقایسه تطبیقی-تاریخی.

۱. طرح مسأله

مسأله مقاله حاضر، بررسی جایگاه تاریخی الگوهای متنوع ملاصدرا در طبقه‌بندی جدول فضایل و رذایل است. در این نوشتار، ابتدا تلاش می‌شود که از آثار متنوع صدرا، تصویرسازی‌های هستی‌شناسانه متعدد، از طبقه‌بندی فضایل و رذایل رصد شود و با ترسیم نوعی جدول (یا نمودار) در هر الگو (فضایل و رذایل)، پیشینه تاریخی هر یک از طبقه‌بندی‌ها، با مطالعه تطبیقی تحلیل شود تا در نتیجه بتوانیم جایگاه تاریخی دیدگاه ملاصدرا را مشخص کنیم. همچنین از آنجا که غالباً فلاسفه در اندیشه اسلامی، به تبع از اندیشه افلاطونی-ارسطویی، تحلیل فضایل و رذایل را، براساس قوای نفس انسان انجام می‌دهند؛ براین اساس در این مقاله، ابتدا به تحلیل تطبیقی-تاریخی طبقه‌بندی صدرا از قوای نفس می‌پردازیم. زیرا در تفسیر غالب و مشهور، فضیلت، وضعیت اعتدال قوای نفس براساس قانون عقل عملی و رذیلت، برخلاف آن برون‌شدن از چنین اعتدالی است. براین اساس ایده اصلی این مقاله، ضمن ارائه نمودارها و جداول متعدد صدرا، در تحلیل هستی‌شناسانه فضایل و رذایل، بیان جایگاه تاریخی این تحلیل‌ها و در اصل، رصد نوآوری صدرا نسبت به پیشینیان است. همچنین در این پژوهش تلاش شده است با بررسی پیشینه تاریخی، ارتباط نمودارهای صدرا از فضایل و رذایل در آثار فلسفی، با نمودارهای وی از قوای نفس

بررسی شود تا بدانیم در هریک از تصویرسازی‌های فضایل، کدامیک از طبقه‌بندی‌های قوای نفس دخیلند و همچنین وامداری‌های تاریخی صدر را نیز جست‌وجو کنیم. در رصد نوآوری‌های صدر، ضمن تأکید بر تمایزات جزئی تحلیل صدر با پیشینان از فلاسفه در ترسیم جداول قوا و فضایل، به بیان نوآوری‌های هستی‌شناختی ملاصدرا نیز می‌پردازیم. از آنجا که در این مقاله، وامداری‌های صدر از فلاسفه، نظیر ارسطو، ابن‌سینا، فخر رازی و خواجه طوسی بازنمایی و تحلیل می‌شود؛ صرفاً به آثار فلسفی ملاصدرا مراجعه شده است؛ به عبارت دیگر بررسی جایگاه تاریخی جدول فضایل در آثار تفسیری-روایی (درون‌دینی) ملاصدرا موضوع مقاله حاضر نیست. زیرا بررسی پیشینه‌های درون‌دینی فضایل و ردایل صدرایی در آثار تفسیری-روایی، خط دیگری از وامداری‌های تاریخی را باید لحاظ کند که در پژوهش‌های آتی به آن می‌پردازیم.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی در باب ارائه «طبقه‌بندی و جدول فضایل و ردایل» نزد صدر انجام نشده است. نکته مهم در پژوهش حاضر، توجه به تنوع طبقه‌بندی‌ها و جداول ملاصدرا در آثار مختلف است و تلاش دارد با رصد و استقصا تمام موارد از همه آثار صدر، گزارش و توصیف کاملی ارائه کند. آنچه این پژوهش را از موارد احتمالی متمایز می‌کند، توجه به ریشه‌های تاریخی آراء ملاصدرا در این مسأله است که در موارد متعددی، به تطبیق و مقایسه با این پیشینه همت گمارده‌ایم. مسأله پژوهش حاضر تحلیل فضیلت‌گرایی صدر، یعنی تحلیل نظریه اخلاقی نیست (نظیر مقاله اترک، ۲۰۱۴؛ رضازاده، ۲۰۱۴). همچنین تحلیل چیستی فضیلت و چگونگی و بستر تحقق آن نیز مدنظر نیست. مطالعه حاضر به بررسی ارتباط فضیلت با سعادت یا خیر، فضیلت و معرفت (محمدی و دیگران، ۲۰۱۹) و یا بررسی رابطه فضایل عقلانی-با فضایل اخلاقی و ... نیز نمی‌پردازد. اگرچه در خصوص برخی مؤلفه‌های تحقیق، نظیر تحلیل قوای نفس نزد صدر (افشارپور، ۱۹۸۰؛ قراملکی و وفائیان، ۲۰۱۶)، مقالات متعدد است. اما در این مقاله، این مسأله، در خدمت طبقه‌بندی وی از فضایل و ردایل بیان شده است. براین اساس مقاله حاضر، از حیث رصد جداول مختلف صدرایی از

فضایل و رذایل در تناظر با تحلیل هستی‌شناسانه از قوای نفس و همچنین بررسی جایگاه تاریخی تحلیل صدرا و بیان وامدارهای وی با سایر آثار متمایز است.

۳. تحلیل طبقه‌بندی صدرا از قوای نفس

تقسیم ارسطو در طبقه‌بندی فضایل، متناظر با تحلیل وی از قوای نفس است: «فضیلت هم با تقسیم بالا [تقسیم قوای نفس] منطبق می‌شود» (ارسطو، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۸۶). اندیشمندان اسلامی نیز غالباً فضایل را در تناظر با قوای نفس تحلیل کرده‌اند (ابن‌مسکویه، ۱۳۸۱، ص ۶۶؛ طوسی، ۱۳۸۷، صص ۱۰۸-۱۱۱؛ همو، ۱۳۶۱، ۵۵۳، ۴۱۰). در آثار صدرا شاهد دو نوع تحلیل از قوای نفس هستیم.

۳-۱. تصویرسازی عقلی-فلسفی ملاصدرا از قوای نفس

تصویرسازی عقلی-فلسفی صدرا، از فصل چهارم از جلد هشتم *اسفار اربعه* گزارش می‌شود که با برخی تفاوت‌های جزئی، در *الشواهد الربوبیه و المبدأ و المعاد* وی نیز آمده است. این نوع تصویرسازی ریشه در تقسیم‌بندی ابن‌سینا از قوای نفس، در *طبیعیات شفا* (و با اندکی تفاوت در *اشارات*) و *مباحث مشرقیه* فخررازی دارد. ریشه همه این آراء، تقسیم ارسطوست که در کتاب *نفس آمده* است. صدرا نفس را با یک تقسیم اولی، به سه جنس تقسیم می‌کند که هر کدام از آن‌ها نیز به انواع مختلفی از قوا تقسیم می‌شوند: (۱) *نفس نباتی*؛ (۲) *نفس حیوانی*؛ (۳) *نفس انسانی* (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۵۴). البته ابن‌سینا در *شفا*، در شمارش قوای نفس، آن را بر سهیل «تصنیف» می‌داند (ابن‌سینا، ۲۰۲۴، ج ۲، ص ۳۲). [۱] در *اسفار اربعه*، قوای نفس نباتی شامل بر سه مورد است: (۱) *غذیه*؛ (۲) *مُتمیه*؛ (۳) *مولده* و *مصوره* (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۵۴) *قوة* *غذیه*، خود چندین خادم دارد: *جاذبه*، *ماسکه*، *هاضمه* و *دافعه* (همان، ج ۸، ص ۸۰). ریشه‌های این تحلیل را عیناً در *شفای بوعلی* (ابن‌سینا، ۲۰۲۴، ج ۲، ص ۳۲) و *مباحث مشرقیه* (فخررازی، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۲۴۷) می‌یابیم. صدرا در *المبدأ و المعاد*، نیروی «مغیره ثانیه» را به قوای نباتی اضافه کرده است (ملاصدرا، ۱۹۷۵، صص ۲۲۵-۲۲۷).

[۲] نفس حیوانی در *اسفار/اربعه*، دارای دو قوه است: (۱) مُحرّکه و (۲) مُدرکه. [یک] محرکه خود بر دو قسم است: الف) باعثه و شوقیه: محرک (علت غایی)؛ ب) فاعله: (فاعل حرکت). قوه شوقیه خود دارای دو بعد از قوا است: اول) قوه شهوانی؛ دوم) قوه غضبی (همو، ۱۹۸۱، ج ۸، ۵۴، ۵۵). ریشه‌های این تحلیل عیناً مأخوذ از *شفای بوعلی* (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۳) و *مباحث مشرقیه* (فخرآزی، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۲۳۶) است.

[دو] در *اسفار/اربعه*، قوای ادراکی که ادراک جزئیات را به عهده دارند، خود بر دو قسمند: (یک) قوای ظاهری؛ (دو) قوای باطنی. حواس پنجگانه، قوای ظاهری نفس‌اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۵۵ و ۱۵۶-۱۸۳). در کتاب *نفس شفا*، اصطلاحات کمی متفاوت است: «و القوة المدركة فتقسم قسمین: منها قوة تدرك من خارج، و منها قوة تدرك من داخل» (ابن‌سینا، ۲۰۲۴، ج ۲، ص ۳۳). فخرآزی نیز بر چنین تقسیمی است (فخرآزی، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۲۳۷).

به‌زعم صدرای در *اسفار/اربعه*، قوای باطنی نیز یا الف) فقط مدرک است یا ب) یا علاوه بر ادراک، تصرفاتی نیز در مدرکات دارد (هم مدرک، هم متصرف). [الف] اگر فقط مدرک باشند: یا مدرک صور جزئی هستند (حس مشترک) و یا مدرک معانی جزئی (وهم). خزانه حس مشترک، خیال نام دارد و خزانه واهمه، حافظه است. [ب] قوه متصرفه (متخیله/مفکره) نیز تصرف در مدرکات دو خزانه [خیال و حافظه] را به عهده دارد. در *الشواهد الربوبیه*، قوای باطنی، به قوای (۱) مدرک، (۲) حافظ و (۳) متصرف تقسیم شده است (ملاصدرا، ۱۹۹۶، ج ۱، ص ۱۹۳-۱۹۴). در *اسفار*، حافظ در تقسیم ابتدائی ذکر نشده است. زیرا حافظ، صرفاً خزانه‌دار مدرکات است. به نظر تفسیر *اسفار*، بسان *شفای بوعلی* است که قوای باطنی را سه نوع می‌داند: (۱) مدرک صور؛ (۲) مدرک معانی محسوسات (۳) برخی مدرکها هم دراکه هستند و هم فاعله (ابن‌سینا، ۲۰۲۴، ج ۲، ص ۳۵). البته تفسیر *اسفار صدرای*، بیش از آنکه ابن‌سینایی باشد، نظیر تصویرسازی فخرآزی است که حس باطن را، یا تنها مدرکه می‌داند و یا حسی که علاوه بر ادراک، تصرف در مدرکها نیز می‌کند (فخرآزی، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۲۳۸).

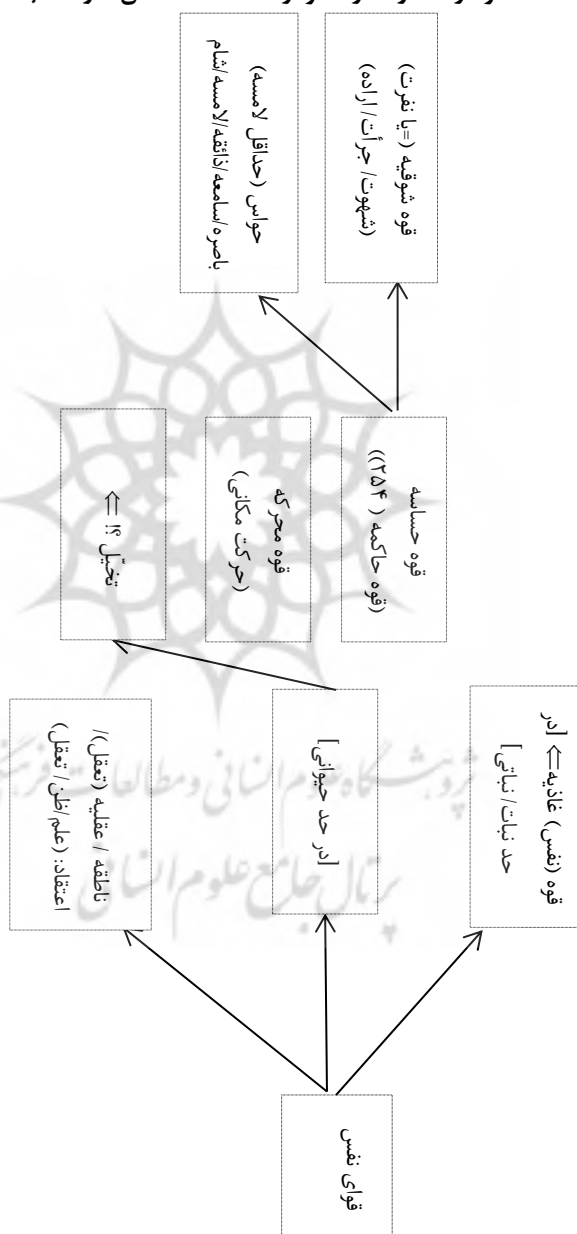
به نظر نگاه صدرا در آثارش با تلقی شارح/اشارات تفاوت دارد. زیرا تقسیم ثنایی منطقی شرح خواجه طوسی بر اشارات کمی متفاوت است که قوای مدرکه باطنی به [۱] قوای صرفاً مدرک [۲] قوای کمک‌کننده و معین در ادراک تقسیم می‌شود. قوای معین در ادراک، به دو قسم تقسیم می‌شود: [۱-۲] قوایی که بدون تصرف در مدرکات، در حفظ آن‌ها یاری می‌کنند، [۲-۲] برخی نیز قوایی‌اند که به تصرف در مدرکات یاری می‌کنند که متصرفه نام دارد (طوسی، ۱۹۹۶، ج ۲، ص ۳۳۲). بحث از معین بودن حافظه، خیال و متصرفه و اینکه خود ادراکی نداشته، بلکه ابزار ادراکند متفاوت از آن تلقی صدرا است. [۳] در اسفار اربعه، نفس انسانی نیز، دو قوه دارد: (۱) عامله (عقل عملی)، (۲) عالمه (عقل نظری). عامله (عقل عملی) (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۱۳۱). نمودار زیر قوای نفس انسان را در جلد هشتم [و نهم] اسفار اربعه نمایش می‌دهد.

اگرچه ریشه این تفاسیر نوع نگاه ارسطویی است، ولی در کتاب نفس ارسطو شاهد تفسیری متفاوت از تحلیل فلاسفه مسلمان هستیم. ارسطو در کتاب نفس، (۱) نفس نباتی (با مشخصه ذی‌حیات و دارای حرکت (نمو))، (۲) نفس حیوان (با مشخصه احساس و حواس از جمله لامسه) و حرکت انتقالی) و (۳) نفس ناطقه (عقل و قوه نظریه/ دارای قوه ظن) را از یکدیگر متمایز کرده است (ارسطو، ۲۰۱۰، ص ۸۷-۸۹). نفس حیوانی به اعتقاد او، یک دارای احساس و دو حرکت انتقالی است و چون دارای احساس است، برای آن تخیل و شوق را قائل است و البته شهوت را نیز برمی‌شمارد (همان، ص ۸۹).

ارسطو در کتاب نفس، در شمارش قوای نفس در موجودات از [۱] قوه غاذیه، [۲] قوه شوقیه، [۳] قوه حساسه، [۴] قوه محرکه و [۵] قوه ناطقه یاد می‌کند (همان، ص ۹۴). غاذیه در حد نبات است و بالاتر از آن، قوه حساسه قرار دارد. مرتبه بالادستی نیز، ناطقه و عقل است. درموضعی به سه قوه [۱] عقلیه، [۲] قوه حساسه و [۳] یا قوه غاذیه اشاره کرده است (همان، ص ۱۰۰). «نفس غاذیه»، دو نوع عملکرد دارد: یک تولید مثل (مولده)؛ دو (صرف غذا (همان، ص ۱۰۱) و در چند بند بعد، سه) رشد و نمو نیز به عملکرد غاذیه اضافه شده است. (همان، ص ۱۰۵) ارسطو در باب قوه حساسه، به محسوسات و قوای مرتبط با آن‌ها، یعنی حواس پنجگانه (همان، صص ۱۲۴، ۱۴۶) اشاره کرده است. دفتر سوم کتاب نفس، از حس مشترک آغاز می‌شود که ارسطو آن را حسی در عرض حواس

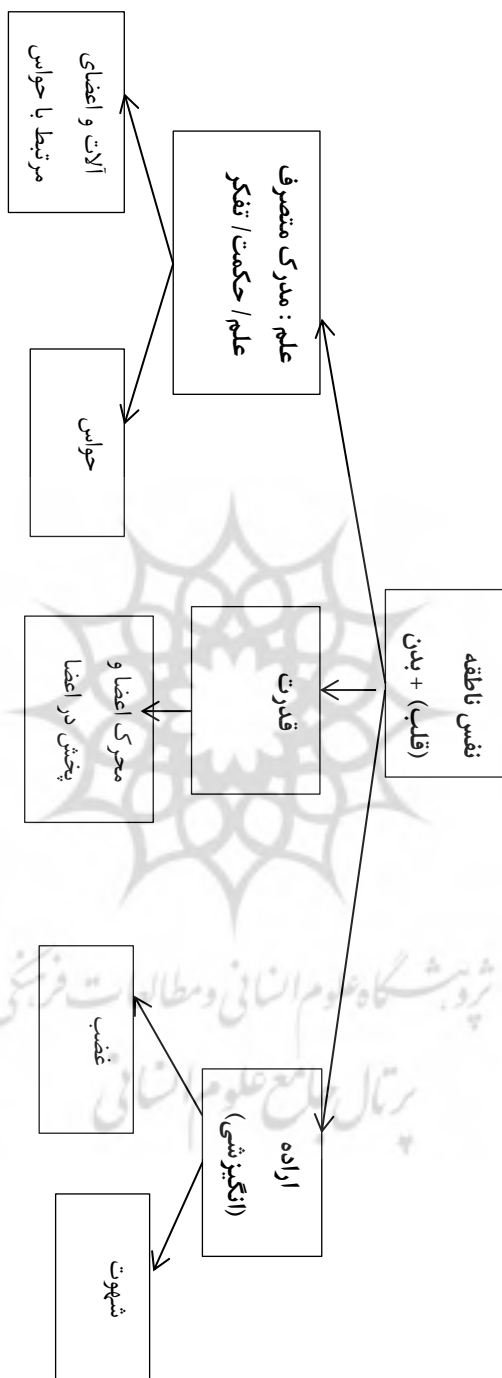
پنجگانه نمی‌داند (همان، ۱۷۵) ارسطو، در قسمت تعقل، از عملکرد عقل منفعل «که نفس به وسیله آن می‌شناسد و می‌فهمد» (همان، ص ۲۱۲) و عقل عملی می‌نویسد (همان، ص ۲۴۲).

نمودار متفاوت ارسطو از فلاسفه مسلمان؛ در کتاب نفس

۳-۲. گزارش ملاصدرا از تقسیم عرفا

ملاصدرا در جلد هشتم *اسفار اربعه*، به گونه‌ای دیگر به بیانات تصویرسازی قوای نفس پرداخته است که خود آن را «به روش اهل بصیرت و بینش» می‌شمارد. لشکریان نفس ناطقه که عرفا به آن قلب می‌گویند دو گونه‌اند: (۱) اعضا و جوارح؛ (۲) قوا و حواس که جز با بینش و چشم باطن دیده نمی‌شود. تمامی این اعضا، جوارح و قوا و حواس، خدمتگزار قلب و مسخر اویند و قلب است که در آن‌ها تصرف می‌کند. مرکب قلب، بدن است، چون مسافر است نیازمند مرکب است و توشه راه. قلب به وسیله مرکب بدن و با توشه علم، اسفار خویش را به سوی حق تعالی آغاز می‌کند. و اسباب موصل وی به توشه راه، عمل صالح انسان است. براین اساس قلب، نخست نیازمند به عهده‌داری بدن و حفظ آفات از آن است. یعنی امور موافق و ملائم را به بدن برساند و سبب دفع موانع و مهلکات بدن می‌شود. برای نیل به جذب امور نافع، نیازمند لشکریان باطنی (قوه شهوت) و لشکریان ظاهری (بدن و اعضای جذب غذا و ...) است. همچنین برای دفع مضرات، نیازمند دو نوع لشکر است: قوه باطنی (قوه غضبی) و لشکریان ظاهری (اعضای دفع منافر در بدن). قلب برای جذب موافق و دفع امر آزاررساننده، نیازمند حواس دیگری است تا بتواند با علم و شناخت آن‌ها، عملکرد مناسبی داشته باشد و جذب و دافعه برایش ایجاد شود. براین اساس نیازمند لشکریان باطنی چون ادراکات ظاهری است و همچنین نیازمند ابزارهای بدنی این قوای باطنی نظیر چشم و گوش و ... است. براین اساس قلب را سه گروه احاطه کرده‌اند: (۱) اراده: نیروی انگیزشی و باعثه (شهوت و غضب)؛ (۲) قدرت: محرک اعضا (قدرت در اعضا پخش‌اند به ویژه ماهیچه‌ها و پی‌ها) و (۳) علم: مدرک متصرف در اشیاء (حواس و اعضا) (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۱۳۷-۱۴۰).

۴. انواع تصویر سازی‌های صدرای از جدول فضایل و رذایل

۴-۱. تقسیم دوتایی؛ براساس دو فضیلت حکمت و حریت

این تفسیر، تمامی اوصاف انسانی را به دو فضیلت علم و عمل بازمی‌گرداند و منشأ علم و عمل نیز، دو قوه از قوای نفس است. یک قوه، عهده‌دار اندیشه نفس است. قوه دیگر به تدبیر نفس بازمی‌گردد. عقل نظری، نیرویی که عهده‌دار ادراک، فهم و تعقل در انسان است و سه حالت دارد: (۱) معتدل؛ (۲) افراط؛ (۳) تفریط و عقل عملی، نیرویی که نیرویی که عهده‌دار عمل در انسان است نیز سه حالت دارد: (۱) معتدل؛ (۲) افراط؛ (۳) تفریط. در نیروی عملی نیز، دو شعبه است. زیرا رفتارهای انسانی یا براساس جذب ملایم (قوه شهویه) است و یا دفع منافی (قوه غضبیه) و براین اساس، در بعد عملی، هرکدام از این دو یعنی شهوت و غضب، در سه وضعیت قرار دارند. براین اساس حکمت، نیرویی در انسان است. همچنین حریت انسان، که به معنای آزادگی انسان از شهوات و غضب است، یک نیرو در انسان است که از حیث درجه، در حالت اعتدال است و همه فضایل و رذایل به این دو یعنی حکمت و حریت بازمی‌گردد.

جدول اوصاف انسانی برخاسته از قوه علم و عمل

عنوان نیرو و قوه	وضعیت اعتدال	وضعیت افراط	وضعیت تفریط
۱	حکمت اگر نیروی قوه عقل نظری در تعادل باشد، حکمت است.	جُرْبُزَه اگر این نیرو، در افراط بود و مدام جهش از مقدمات می‌کند، جربزه نام دارد	بِلَادَت اگر این نیرو، در تفریط بود، بلادت (کودنی) نام دارد
۲	عفت	شَرَه (آز)	خَمُود (خاموشی)
	شجاعت	تَهَوْر (بی‌باکی)	جُبْن
			قوه عقل نظری / تعقل؛ ادراک (قوه عالمه)
			وضعیت جذب ملایم به توسط عقل عملی (قوه شهویه)
			وضعیت دفع ناملایم به توسط عقل عملی (قوه غضبیه)
			قوه عقل عملی، (قوه عامله) (حریت)

انسان در قوه‌عامله و عملی نیز باید آزادگی و حریت داشته باشد یعنی تابع قوه‌شهووی و قوه‌غضبی نباشد. شهوت و غضب، زیر قوه‌شوقیه قرار دارند. اما اگر تحت مدیریت و تنظیم عقل عملی قرار گیرند در اعتدال خواهند بود. حریت، وضعیت معتدل و متوسط بخش عامله نفس ناطقه است زمانی که شهوت و غضبش، تحت فرمان عقل عملی است و نفس ناطقه انسان از اسارات شهوت و غضب خلاص است. یعنی حریت، جامع وضعیتی است که شامل بر هیأت متلائم و معتدل شهوت و غضب است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۸۷-۸۸). ملاصدرا تمام فضایل نفسانی را به این دو فضیلت حکمت و حریت باز می‌گرداند، اتفاقاً رذایل نیز، به مقابل، یعنی اضداد این دو فضیلت باز می‌گردد. برابری این قوا یعنی علم، غضب و شهوت و البته اعتدال و عدالت همه آن‌ها برای خلق نیکو مورد نیاز است. می‌توان نیل به اعتدال میان همه قوا را در جدولی بیان کرد. زیرا انسان در خصوص اتصاف به این اوصاف برآمده از وضعیت نیروها و قوای خود، گاه مثلاً در علم در حالت اعتدال است و در یکی از شعبه‌های عمل در افراط و یا تفریط، و یا برعکس گاه در شعبه‌های عمل در اعتدال است، ولی در علم، چندان به اعتدال نزدیک نیست یا اینکه در هر دوی علم و عمل در افراط و تفریط است و در اعتدال نیست. و گاه در همه حالات در اعتدال است؛ به حالتی که در همه وجوه انسان در اعتدال است، عدالت می‌گویند.

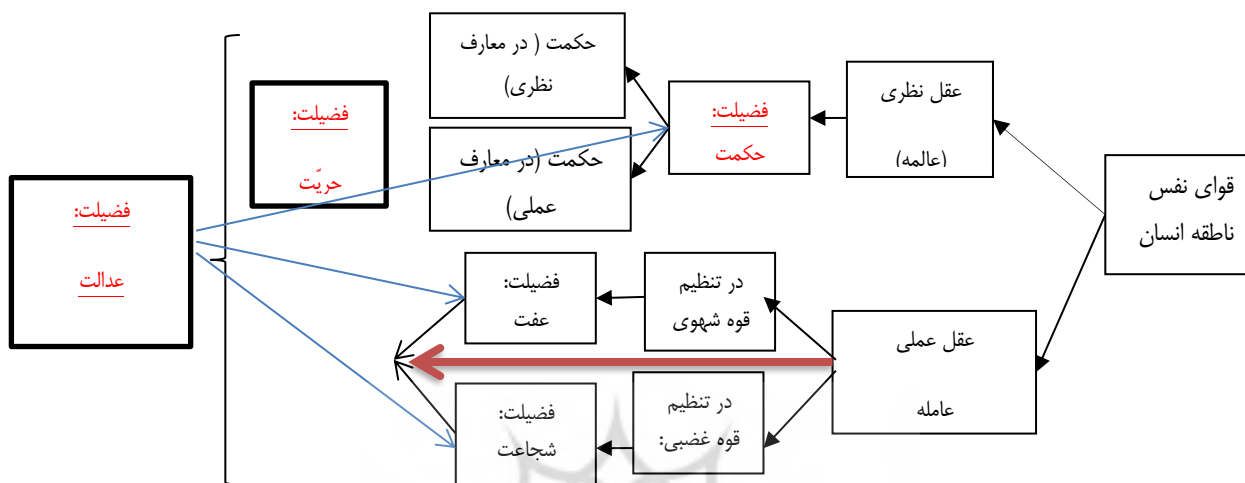
غالباً فلاسفه و اخلاق‌نگاران فلسفی، عدالت را، هیأت و حالت حاصل از حصول فضیلت و اعتدال در سه قوه‌دیگر، یعنی حکمت، عفت و شجاعت و همراهی و اعتدال در بین آنها می‌دانند. صدرا نیز در این قسمت از اسفار، برچنین رأیی است. این تفسیر ملاصدرا، تفاوتی با تفسیر رایج اخلاق‌نگاران از فضایل و رذایل دارد. زیرا ایشان، فضایل و رذایل قوه‌شهووی و قوه‌غضبی را مرتبط با قوه‌حیوانی نفس انسانی دانسته‌اند، اگرچه در تنظیم این قوا، میزان، عقل عملی است اما به هر حال این فضایل و رذایل مرتبط با قوه‌شهووی و غضبی هستند. به عنوان مثال به زعم طوسی، فضیلت نفس ناطقه، «حکمت»، فضیلت نفس سبعی، «شجاعت» و فضیلت نفس بهیمی، «عفت» است. «عدالت» نیز هیأت و حالت حاصل از حصول فضیلت سه قوه‌نفس و همراهی و هماهنگی آن‌ها است (طوسی، ۲۰۰۸، ص ۱۰۸-۱۱۱). ولی ملاصدرا، این فضایل و رذایل را به نوع کارکرد عقل عملی نفس ناطقه انسان در تنظیم عملکرد قوای شهووی و غضبی نسبت داده است که به نظر صحیح است.

زیرا فضیلت زمانی فضیلت است که برآمده از عقل و نفس ناطقه باشد یعنی انسان با فکر و رویه و اراده و اختیار، آن را برگزیند به ویژه درحالات مکتسبه آن. ضمن اینکه اخلاقیات باید برآمده از عقل ناطقه آدمی باشد که برترین باشد و نه اینکه فضیلت قوه شهوی و غضبی باشد. حریت فضیلت قوه عملی است در تنظیم عملکرد قوه شهویه و غضبیه.

وضعیت نفس انسان در اوصاف عملکرد قوای نفسانی وی

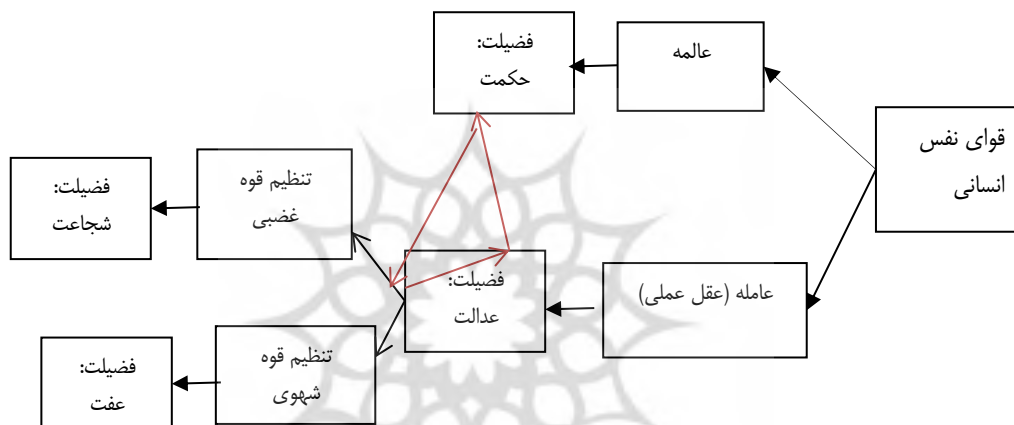
تفریط		افراط			اعتدال			وضعیت شماره یک (علم بدون عمل) (علم)	
عمل		عمل		عمل		علم			
غضب	شهوت	غضب	شهوت	تنظیم غضب	تنظیم شهوت				
---	---	✓ (تفریط) (ط)	---	---	✓ (افراط) (ع)	--	--	✓	وضعیت شماره یک (علم بدون عمل) (علم)
✓ (تفریط)	✓ (تفریط) (ط)	---	✓ (افراط)	✓ (افراط) (ع)	--	✓	✓	--	وضعیت شماره دو (عمل بدون علم) (علم)
✓	✓	✓	✓	✓	---	---	---	---	وضعیت شماره سه (عدم تعادل در علم و عمل) (علم)
--	--	--	--	--	--	✓	✓	✓	وضعیت اعتدال عدالت (تعادل در هرسه)

تقسیم‌بندی متفاوت صدرا از فضایل انسانی در الاسفار الاربعه

غالب فلاسفه اخلاق‌نگار (طوسی، ۲۰۰۸، ۱۱۷)، حداقل در تحلیل فضایل و رذایل، مطابق با سنت افلاطونی-ارسطویی، عقل عملی را تنظیم‌کننده حدوسط، یعنی دوری از افراط و تفریط سایر قوا می‌دانند (ارسطو، ۱۳۸۱، ج ۱، ۱۱۰۶ ب تا ۱۱۰۷ الف). اما نکته متمایز دیگر تحلیل صدرا، توجه ویژه وی به دو میزان در اخلاق است یعنی (۱) دین و (۲) عقل (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ۹۰). همچنین عدالت، در این قسمت بسان تحلیل طوسی، قوه تنظیم‌گر عقل عملی در تعدیل عملکرد قوه غضب و شهوت تحلیل شده است، درحالی‌که در بالاتر آن را هیأت حاصل از اعتدال و هماهنگی سه قوه دیگر خوانده بود. ملاصدرا قوه عدالت را در ضبط و نگهداری قوه غضب و شهوت، تحت فرمان دین و عقل خوانده است. وی عقل نظری را در این عبارت، قوه قانون‌گذار و راهنما و مشورت‌دهنده انسان خوانده است، و جالب آنکه منزلت قوه عدالت را، منزلتی عملی و از جنس قدرت و اجراکننده و عامله خوانده است که دستورات عقل نظری و دین را به اجرا می‌گذارد. و البته که دو قوه غضب و شهوت نیز تحت مدیریت و تنظیم این قوه عقل عملی و عدالت، هستند. توگویی که در این تحلیل، عدالت بسان همان حریت است و مقصود از این عدالت، با عدالت به معنای هماهنگی و اعتدال امور همه قوا متفاوت است و شاید حتی اشتراک لفظ است.

البته شاید منظور این است که عقل عملی و عدالت دو چیز جداگانه از یکدیگر نیست، بلکه از یک حیث به آن عقل عملی می‌گوییم و زمانی که این عقل عملی، به هماهنگی قوه غضب و شهوت تحت دین و عقل نظری می‌پردازد، از این جهت، عدالت است. ادبیات پیشینه صدرای در این بخش متفاوت می‌شود و تحلیل‌های متفاوتی از این قوا و فضایل و رذایل آن می‌شنویم.

۲-۴. براساس قوای چهارگانه انسان (بهیمی، سبعی، شیطانی و ملکی)

صدرای در جلد نهم/سفر، در تفسیری دیگر از صفات و ملکات انسانی معتقد است هر بشری باطنش از صفات چند قوا سرشته شده است که بعضی از آنها بهیمی [افراط در شهوی]، بعضی از آنها سبعی [قوه غضبی]، بعضی از آنها شیطانی [وهم] و بعضی از آنها ملکی [عقل] است. به طوری که از خوی بهیمی، شهوت و شره و حرص و فجور (تبهکاری) صادر می‌شود و از خوی بهیمی وی، حسد، دشمنی و کینه و از خوی شیطانی نیز، نیرنگ، تکبر، بزرگ‌منشی، علاقه به جاه و افتخار و غلبه برمی‌آید. و علم [عقل نظری]، تنزه و پاکدامنی [عقل عملی] نیز، از خوی ملکی انسان است. به اعتقاد ملاصدرای، اصول تمام این خوی‌ها و اخلاق، همین چهارتاست که در باطن انسان، به گونه راسخ و پایدار عین شده است (ملاصدرای، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۹۳).

۴-۳. تقسیم فضایل و رذایل براساس ممزوجی از آراء افلاطونی-ارسطویی

افلاطون در جمهوری، به نظریه طبیعت سه جزئی نفس اشاره داده است: جزء عقلانی، جزء همت و اراده و جزء میل و شهوانی. فضیلت جزء عقلانی «حکمت»، فضیلت جزء اراده، «شجاعت» و فضیلت جزء میل «اعتدال» است. هر یک از اجزاء تحت حکمرانی عقل به فضیلت خویش نایل می‌آید و فضیلتی با عنوان «عدالت»، به عنوان فضیلت چهارم نفس، حالتی از نفس است که هر کدام از اجزا تحت حکمرانی عقل به فضیلت خویش نایل می‌آیند (افلاطون، ۲۰۱۱، صص ۴۴۱-۴۴۲). طوسی در موضعی، فضیلت نفس ناطقه را، «حکمت»، فضیلت نفس سبعی را، «شجاعت» و فضیلت نفس بهیمی را، «عفت» دانسته است. «عدالت» نیز هیأت و حالت حاصل از حصول فضیلت سه قوه نفس و همراهی و هماهنگی آن‌ها است. (طوسی، ۲۰۰۸، ۱۰۸-۱۱۱) در این تحلیل، نوع تحلیل فضایل به اجناس چهارگانه، افلاطونی و تحلیل بستر تحقق فضایل براساس قاعده وسط ارسطویی است. ملاصدرا نیز از این قاعده استثنا نیست، و زمانی که در پی تحلیل فلسفی فضیلت است مثلاً در تحلیل خلق، براساس مشی پیشینیان برچنین قولی است. جدول فضایل و رذایل ارسطویی، جدولی حاصل از انواع مختلفی از فضایل و رذایل مقابل آن است، این درحالی است که توجه به فضایل اربعه و چهارگانه یعنی اجناس فضایل برای افلاطون مطرح است که مسلمانان در ممزوجی، نظریه فضیلت خود را بنا بر دیدگاه افلاطونی-ارسطویی چیده‌اند برای مقایسه جدول زیر، نوعی تصویرسازی از فضایل و رذایل مقابل آن در دیدگاه ارسطو است: (ارسطو، ۲۰۰۲، ج ۱، صص ۱۰۳ - ۱۰۷)

ترسیم جدولی از ارسطو از فضایل و رذایل مقابل آن در اخلاق نیکوماخس

فعل / انفعال	تفریط	افراط	حدوسط
ترس و تهور	بزدل و ترسو	۱. فاقد هراس، ۲. افراط در جرأت (تهور)	شجاعت
لذایذ و آلام	بی احساس و خامد	هرزگی	اعتدال
اعطای یا گردآوری اشیا	بخل	تبذیر (ولخرجی)	سخا و بخشش

حدوسط	افراط	تفریط	فعل / انفعال
کرامت	بی ذوقی در خرج و گشاده‌دستی بی‌رویه	لنات	ثروت
عظمت روح و بزرگ منشی	کبر و غرور	ضعف روح، دثانت و زبونی	شرف و دثانت
حلیم	تندخو	بی تفاوت	خشم
صداقت	خودستایی، لافزنی	تقیه و محافظه کاری	راستی و صدق
بشاش و شوخ طبع	مسخرگی	خشک طبیعی، روستامنشی	هزل و شوخی
سازگاری و عطوفت	۱. سودی نبرد: مهربان ۲. نفع بطلبد: چاپلوس و متملق	پرمدعا و بهانه‌جو و کج-خو	روابط مطبوع، زندگی عادی
متین و خویشتن‌دار	کمرو	پرو	حجب
آزاده‌خاطر	حسد	بدخواهی	سرگذشت دیگران

تصویرسازی ملاصدرا از فضایل و رذایل مقابل آن، در ابتدا یعنی در مهمترین فضایل و رذایل که فضایل چهارگانه یا اجناس فضایلند، افلاطونی است. سپس در بستر تحقق فضایل، ارسطویی می‌شود و در ادامه در تحلیل انواع مختلف فضایل و رذایل تحت اجناس اربعه، با وامداری از فلاسفه مسلمان، که متأثر از ارسطو هستند، ممزوجی از آرای افلاطونی- ارسطویی در نهایت ارائه می‌دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ص ۱۱۶).

براین اساس ملاصدرا، ابتدا بسان افلاطون، رئوس فضایل انسانی و اخلاق انسانی را که مبادی افعال خوب هستند، سه صفت (۱) شجاعت؛ (۲) عفت و (۳) حکمت می‌شمارد. به اعتقاد صدرا، از مجموع عملکرد این قوا، فضیلت عدالت نیز قابل تحلیل است. سپس این فضایل سه‌گانه را تحلیل کرده و طبق قانونی ارسطویی، معتقد می‌شود که دو طرف افراط و تفریط این فضایل، رذایل مقابل آنهاست (همان، ص ۱۱۵).

مجموع اخلاق معتدل سه‌گانه بالایی یعنی حکمت، شجاعت و عفت، و بلکه هیأت اجتماعی آنها، یعنی تعادل و هماهنگی همه آنها با یکدیگر، «عدالت» نام دارد که رذیلت مقابل آن ظلم است در هر یکی از دو طرف افراط یا تفریط (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۱۷). این تحلیل متفاوت از مشهور است که طرف تفریط را رذیلت «انظلام»

می‌دانند (طوسی، ۲۰۰۸، ص ۱۲۰). ملاصدرا در عرشیه نیز چنین تحلیلی ارائه داده است. تنها نکته متمایز و البته تأثیرگذار تفاوت تحلیل عرشیه با اسفار و دیگران، توضیح عدالت ارسطویی، به هیأت استعلایی نفس بر بدن است، به گونه‌ای که «برای قوا هیأتی ادعانی و فروتنی و شکستگی حاصل آید و برای روح، هیأتی استعلایی و برتر پدید آید» (ملاصدرا، ۲۰۱۲، ص ۷۹).

جدول شماره (یک): اجناس فضایل اربعه و رذایل مقابل آن نزد ملاصدرا

اجناس رذایل		فضیلت: وسط	
تفریط	افراط		
غباوت (کودنی)	جربزه	حکمت	۱
جبن	تهور	شجاعت	۲
خمود شهوت	فجور	عفت	۳

۴-۴. فضایل و رذایل تحت قوای ناطقه، غضبی و شهوی

غالب اخلاق نگاران عقلی-فلسفی، علاوه بر ذکر مهمترین فضایل و رذایل، یعنی اجناس فضایل و رذایل، به ذکر انواع فضایل تحت آن و رذایل مقابل آن می‌پردازند. مثلاً در باب شجاعت به عنوان جنس، انواعی تحت آن لحاظ می‌شود که این انواع نیز هرکدام اضدادی از افراط و تفریط برایشان متصور است. جدولی که از *الاسفار الاربعه* ملاصدرا براساس تحلیل فضیلت حکمت و حریت و نیز فضایل تحت آن یعنی حکمت، عدالت، غضب و شهوت برمی‌آید، برعکس سایر فلاسفه، چندان روشن نیست و مرز اینکه افراط و تفریط یک فضیلت، بالاخره کدام یک از این بیان پراکنده است، چندان مشخص نیست. در خصوص عدالت، جدولی قابل طراحی نیست زیرا صرفاً به توضیح آن بسنده کرده است و انواع تحت آن ذکر نشده است. تحلیل ملاصدرا از انواع فضایل تحت حکمت و رذایل مقابل آنها در جدول زیر قابل ترسیم است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ۹۱).

جدول ملاصدرا از انواع فضایل و رذایل تحت حکمت و عقل

تفریط	افراط	اعتدال	اجناس فضایل: قوه عاقله
البله (کودنی)	جُرِيزه	حکمت	
الحُمق الغباوة الانخداع (زود باوری)	المکر الخداع (خدعه گری) الدهاء	حسن العدل و التدبیر جودة الذهن ثقابة الرأي إصابة الظن التفطن لدقائق الأعمال خبایا آفات النفوس	انواع تحت آن

درباب قوه غضب نیز می توان جدول زیر را از *اسفار اربعه* ترسیم کرد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ۹۰).

جدول ملاصدرا از انواع فضایل و رذایل تحت غضب

تفریط	افراط	اعتدال	جنس فضیلت: قوه غضب
جُبِن (ترس)	تهوّر (بی باکی)	شجاعت	
المهانه: سستی الذلة: خواری الخصاسة: پستی ضعف غیرت بر ناموس ضعف حمیت بر اهل کوچکی نفس	الصلف: لاف زدن البذخ: جاه فروشی الاستشاطة: زود عصبانی شدن کبر (غرور/ خودپسندی) عجب	خوی کرم النجده: خوی مردانگی شهامت حلم: شکیبایی الثبات: پایداری کظم الغیظ: خشم فرو بردن وقار و	

از *اسفار* ملاصدرا درباب انواع فضایل و رذایل تحت فضیلت عفت و قوه شهوی نیز جدول زیر قابل استخراج است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۹۱).

تفریط	افراط	اعتدال	اجناس فضایل: قوه شهوی
خمود	شَره	عفت	
الملق (چاپلوسی) الحسد الشماتة التذلل للأغنياء استحقار الفقراء و غير ذلك	الحرص الوقاحة التبذير الرياء الهتك المجافاة	سخا [در مسائل مالی] الحياء الصبر المسامحه القناعة الورع قله الطمع السماعده	انواع تحت آن

۵. نوآوری‌ها و مبانی هستی‌شناختی ملاصدرا در تحلیل فضایل و رذایل

در این مقام، به وجوه نوآوری ملاصدرا و تمایز آن با دیگر اندیشمندان در برگزیدن کدام یک از تحلیل‌های قوای نفس و طبقه‌بندی فضایل و همچنین نوآوری‌ها و مبانی هستی‌شناختی صدرا که به علت برخورداری از مبانی خاص خویش است ذکر می‌شود:

یک) **بستر وجودی تحقق فضیلت**. یکی از مسائلی که در تحلیل فضایل و رذایل اهمیت دارد، بررسی بستر تحقق فضایل و رذایل است که ملاصدرا، بسان ارسطو معتقد به قانون «وسط» یعنی اعتدال و دوری از افراط و تفریط است (ارسطو، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۹۰). براین اساس روح قانون وسط ارسطویی و تأثیراتی که اخلاق نگاران مسلمانی نظیر فارابی، ابن‌مسکویه، طوسی (طوسی، ۲۰۰۸، ۱۱۷) و دیگران بر ملاصدرا می‌توانند داشته باشند، در این مباحث حاضر است و ردپای افلاطونی-ارسطویی را می‌توانیم از لابه‌لای مباحث صدرا، جست‌وجو کنیم. به عنوان مثال صدرا در باب تحلیل هستی‌شناسانه بستر تحقق فضایل و رذایل قوه شهوت می‌نویسد: «اما شهوت، از اعتدالش به عفت تعبیر می‌شود و از افراطش «شره» و از تفریطش «خمود»» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۹۰). به نظر می‌رسد اگرچه بیان ملاصدرا در تحلیل حدوسط و اعتدال عملکرد قوا، یعنی تحلیل هستی‌شناسانه بستر تحقق فضایل، ارسطویی است، اما در تحلیل خود قوا، غالباً فلاسفه دوره اسلامی ممزوجی از نظریه افلاطونی-ارسطویی ارائه می‌دهند و نظریات ایشان، بین نظریات این دو اندیشمند

یونانی می‌گردد و مخلوط و عجین آنهاست. اگرچه حتی ملاصدرا را در پیروی از قاعده حدوسط و اعتدال، صراحتاً ارسطویی نمی‌دانیم زیرا اساس کار ملاصدرا توضیح روایت «فخیر الأمور أوسطها» است (همان). «وسط» به دو نحو قابل تحلیل است: [۱] وسط در مفهوم هستی‌شناختی و [۲] وسط در مفهومی ارزشی و نسبی. اینکه به ازای هر فضیلتی، دو جنس رذیلت در سمت افراط و تفریط موجود است، تحلیل هستی‌شناختی از وسط و اعتدال در تحلیل فضیلت است. اما از حیث انواع بین دو سمت، وسط مفهومی ارزشی و نسبی می‌یابد که به ازای هر فضیلتی از فضایل شخص معین، رذایل نامتناهی قابل تصور است.

دو) فضایل، شدت وجودی و هستی‌شناختی برای فرد است و نه صرفاً صفات و عوارضی زودگذر. تفاوت نگاه صدرا در مبانی هستی‌شناسی از جمله اصالت وجود و اعتقاد به حرکت جوهری که نوعی اشتداد وجود است، تحلیل فضایل را با سایر اندیشمندان نظیر ارسطو و طوسی (که فضایل را کیف نفسانی می‌دانند) متمایز می‌سازد. صدرا می‌نویسد: «هر حال و ملکه‌ای، صفت وجودی است و هر صفت وجودی، از آن حیث که صفتی وجودی است، کمال است، خواه در عرف، یا اصطلاح یا شرع، فضیلت نامیده شود یا رذیلت» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ۱۱۵). براین اساس متصف شدن به فضایل، یعنی متفاوت شدن مرتبه وجودی شخص که به تغییر جوهری می‌انجامد و می‌تواند به عنوان ویژگی‌های مثبت و ارزشمند شخصیت واقعی فرد لحاظ گردد. براین اساس از دیدگاه هستی‌شناسانه، رذایل نیز، به عنوان انحراف از هویت واقعی انسان در نظر گرفته می‌شوند.

سه) تحقق خارجی فضیلت در تقسیم افلاطونی-ارسطویی ریشه در سرشت و اکتساب به نحو توأمان دارد. اوصاف انسانی، اعم از حال و ملکه، یعنی اعم از ناپایدار و پایدار است. به اعتقاد صدرا، فضیلت که خُلق است، همان ملکه‌های انسانی است: «ملکه‌ای که به توسط آن، افعال به سهولت از نفس صادر می‌شود بدون فکر و اندیشه‌ای» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ص ۱۱۴). این تحلیل از فضیلت، در ادامه تعریف خُلق، به عنوان یکی از کیفیات نفسانی آمده است. ارسطو نیز، جنس فضیلت را، ملکه خوانده است. زیرا پدیدارهای نفس سه قسم است: ۱. حالات انفعالی (هر میلی که با لذت و الم قرین است مثل شهوت، بیم و حسد)، ۲. قوی (استعدادی که ما را به ادراک انفعالات مستعد می‌سازد مثل استعداد

احساس خشم)، ۳. احوال و ملکات (رفتار نیک و بدی که در قبال انفعالات از ما سر می‌زند) (ارسطو، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۹۶). به اعتقاد ارسطو، فضایل جزء انفعالات یا قوی نیست، بنابراین جزء احوال و ملکات است (همان، ص ۹۷). همان‌گونه که خُلق، ناشی از عادت است و صرفاً امری فطری و سرشتی نیست، فضایل نیز علاوه بر ریشه‌داری در سرشت و طبیعت، حاصل از ممارست و اکتساب و عادت است. ملاصدرا معتقد است خُلقیات یا ملکات، چیزی بین طبیعت و اراده فکری است و امری حاصل از عمل و اکتساب است. ارسطو در این خصوص می‌نویسد: «تحصیل و تکمیل فضایل عقلانی از تعالیم مکتسبه حاصل می‌شود و فضایل اخلاقی ناشی از عادت و ممارست [ملکه] است». (همان، ص ۸۷) براساس این تحلیل، اگر بخواهیم به تحلیل مفهومی فضایل نزد ملاصدرا بپردازیم آن را در تعریف فضیلت می‌توان چنین نوشت: فضیلت، از ملکات و اوصاف وجودی راسخ و پایدار در نفس است، که اگرچه می‌توان ریشه‌هایی طبیعی-سرشتی داشته باشد، اما براساس اراده‌های فکری و عادت و اکتساب حاصل می‌شود. به طوری که با اکتساب این فضایل، رفتارهای آدمی در آن فضیلت، به سهولت و بدون فکر و اندیشه از انسان صادر می‌شود.

چهار) تقسیم دوتایی از فضایل، بر مبنای فطریات و ویژگی‌های ابتدایی وجودی فرد است. حکمت و حریت، یا (۱) حالت غریزی-فطری قوه عقل نظری نفس انسانی است و یا (۲) فراگرفتنی و مکتسبه است. حکمت غریزی-فطری، نیروی فهم است که باید در حد اعتدال باشد یعنی حدوسط وضعیت این قوه باشد و در افراط و تفریط نباشد، یعنی وضعیت اولی و سرشتی حالت جزء نظری نفس ناطقه، باید در حدوسط باشد، و به این حالت اعتدال غریزی، حکمت می‌گویند. اما زمانی که با اعتدال حکمت غریزی-فطری، به حکمت مکتسبه رسید، از آن پس می‌تواند بالاترین اکتسابات را کسب کند و در اینجا دیگر بحث از حدوسط و اعتدال مطرح نیست (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۸۷). در ساحتی از اخلاق که به سرشت مرتبط است، بحث از حدوسط، اعتدال و میانه مطرح است. اما زمانی که بر اساس این قوا، براساس اکتسابات و استکمالات بعدی، حکمت ثانویه و مکتسبه دریافت گردید، آن زمان، کسب بالاترین درجات اکتساب در علم و عمل، برترین حالت است و اینجا دیگر بحث از میانه و اعتدال مطرح نیست (همان). این حکمت [یعنی علم مکتسبه]، ثمره و نتیجه حکمت به معنای اول [یعنی اعتدال عملکرد قوه غریزی قوه

نظری] است که هرچقدر این حکمت [یعنی حکمت مکتسبه] بیشتر و شدیدتر باشد، برتر است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۹۰). تقسیم دوتایی، با تأکید منحصراً بر توانایی‌های سرشتی و همچنین تمرکز بر قاعدهٔ وسط صرفاً در اکتسابات اولیه (ونه در مسیر استکمال) با فلاسفه اخلاق‌نگار و تقسیم افلاطونی-ارسطویی متمایز است. زیرا در خصوص تحلیل آنها، بحث از خود قوا و وضعیت عملکردی غریزی و فطری خود قوا نیست، بلکه بحث از وضعیت مکتسبه است که تبدیل به خُلق شده است.

پنج) تأثیر مبانی هستی‌شناسی صدرای در تقسیم دوتایی فضایل (حکمت و حریت) و متلائم بودن آن با تحلیل وجودی استکمال انسان. تحلیل دوتایی ملاصدرا از فضایل، بنا به گفته خودش بازگشت به نظریهٔ اصالت وجود و تشکیک وجود صدرای و همچنین حرکت جوهری وی در نیل به درجات اشتدادی بالادستی یا پایین‌دستی دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۹۰). این دو فضیلت، برآمده از قوای نفس ناطقه است که اتفاقاً طبق نظریه صدرای در استکمال، استکمال انسان در دو بعد نظر (حکمت) و عمل (حریت)، اساس سعادت اوست. نکتهٔ مورد اهمیت در نوع نگاه جامع صدرای در این تقسیم، اهمیت دادن به جوهر انسانی و صورت باطنی در تحلیل خُلق و خوی به عنوان یک مجموعه است که اوصاف مختلف نیک انسانی در کنار یکدیگر، می‌توانند خُلق نیک و یا انتظام کلی که سبب ایجاد حکمت و حریت است به وجود آوردند. یعنی به اخلاقیات و فضایل و رذایل، تک بعدی و جزئی توجه نشده است، یعنی حکمت و حریت، حاصل جمعی از فضایل و دوری از مجموعه‌ای از رذایل است. این نگاه برآمده از مبانی خاص صدرایی است که با حرکت جوهری، به اشتداد وجودی و متصف شدن واقعی انسان به این اوصاف در مسیر رشد به سمت تعالی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۸۸): «قوة علم، و قوة غضب، و قوة شهوت، و قوة عقل و عدالت و برابری این امور. وقتی این ارکان چهارگانه که مجامع خوی-هایی هستند که از آنها خوی‌های نامحدودی منشعب می‌گردد، به اعتدال و حدوسط رسیدند، آنگاه صفات و خوی‌های نیکو حصول می‌یابد» (همان، ص ۸۹).

شش) تقسیم چهارتایی ملاصدرا، با تکیه بر فطرت ثانی و حرکت جوهری است. ملاصدرا، مبنای تقسیم چهارتایی از فضایل و رذایل را، براساس قوای چهارگانه (جنود عقل و جهل)، وحدت نوعی افراد در ابتدای خلقت و البته حرکت جوهری آنها و نیل به فطرت

ثانی پس از استكمال جوهری در فرآیندی از جسمانیة الحدوثی به روحانیة البقایی می‌داند. توضیح آنکه طبق مبنای صدرا افراد بشر در این جهان از حیث نوع با هم متفق‌اند و همگی تحت حد واحد نوعی واقع‌اند، اما نفوس انسانی بعد از اتفاقشان در نوع در آغاز امر-به حسب نشأه دیگر و فطرت دوم از حیث ذات مخالف همدیگر و از جهت انواع بسیار می‌گردند و تحت اجناس چهارگانه قرار می‌گیرند: صورتی عقلی؛ صورتی وهمی شیطانی؛ یا صورت حیوانی بهیمی و یا سبعی-ددی. (ملاصدرا، ۲۰۱۲، صص ۴۳-۴۶)، یعنی نفس در طی حرکت جوهری و استکمالی خود، با سیر مسیر اشتداد وجودی، در جوهر خود به نحوی می‌گردد که صاحب برخی ملکات یا هیأت خاص می‌شود که این هیأت خاص، فطرت ثانی اوست، یعنی جوهر نفس، با وجود فضایل متحول می‌شود و بخشی از وجود او می‌شود.

هفت) ارتباط هر یک از جداول فضایل با نمودارهای تحلیل قوا. اگرچه تحلیل مبسوط صدرا از قوای نفس، نظیر شفا و اشارات بوعلی و مباحث مشرقیه فخررازی است که ریشه در آرای ارسطو در کتاب نفس دارند (با تمایزاتی که به نحو جزئی در هر بخش بیان شد)؛ ولی در زمینه طبقه‌بندی انواع فضایل و ردایل، تحلیل قوا، بسان تحلیل خلاصه قوای نفس در اخلاق نیکوماخس ارسطو آمده است. یعنی ملاصدرا تحلیل مبسوط قوای نفس را در تحلیل فضایل و ردایل به کار نبرده است و از تحلیل کوتاه و مختصر نیکوماخس بهره گرفته است. ارسطو در اخلاق نیکوماخس، نفس را دارای دو جنبه نفس غیر متعقل و نفس متعقل می‌داند. وی در نفس (۱) غیر متعقل نفس نیز دو جزء تشخیص می‌دهد: [یک] نفس نباتی [دو] قوه شهوی یا غریزی. (۲) نفس متعقل انسان، نفس ناطقه اوست که دارای دو جزء است: جزئی از نفس که بالذات واجد خرد است و نفس دیگری که از نفس ناطقه تبعیت می‌کند. قوای شهوی و غضبی، از قوه عاقله بهره می‌گیرد و در مورد افراد معتدل، این قوه از خرد و عقلانیت تبعیت می‌کند و در افراد غیرمعتدل، ستیز و مقابله می‌کند (ارسطو، ۲۰۰۲، صص ۸۵-۸۶). این نوع نگاه ارسطویی به قوای نفس، در همه طبقه‌بندی‌های ملاصدرا از فضایل و ردایل حاضر است. ریشه این امر را می‌توان اثرپذیری از اخلاق‌نگارانی نظیر ابن مسکویه (ابن مسکویه، ۲۰۰۲، ۶۶) و خواجه طوسی (طوسی، ۲۰۰۸، ص ۵۸) دانست که ایشان نیز در طبقه‌بندی فضایل و ردایل، معطوف به تحلیلی از قوای نفس‌اند که برآمده از اخلاق نیکوماخس ارسطوست (و نه تحلیل کتاب نفس وی).

نکته مهم آن است که تحلیلی که مطابق بر تلقی عرفا و خواص از قوای نفس در آثار صدرای گزارش شده است، کارکردی در ترسیم جداول صدرای در طبقه‌بندی فضایل و رذایل در آثار وی نیافته است و همچنان ارسطویی بودن تحلیل به قوت باقی است. البته باید گفت طبقه‌بندی صدرای از جدول انواع فضایل و رذایل، بسان اندیشمندان مسلمان نظیر طوسی است (اگرچه مطابقت کامل ندارد) و با طبقه‌بندی ارسطو از انواع فضایل و رذایل مقابل آن متمایز است.

نتیجه

ملاصدرا به چند طریق، به بیان طبقه‌بندی (جدول) فضایل و رذایل پرداخته است: (۱) تقسیم دوتایی: براساس دو فضیلت حکمت و حریت؛ (۲) براساس قوای چهارگانه انسان (بهیمی، سبعی، شیطانی و ملکی)؛ (۳) تقسیم فضایل براساس رویکرد افلاطونی-ارسطویی. [۱] در طبقه‌بندی اول، ملاصدرا، نیروهای قوای نفس انسانی یعنی قوه عقل نظری و عقل عملی را منشأ حکمت و حریت می‌داند. تحلیل ملاصدرا از بستر تحقق وجودی فضایل، در مفهوم هستی‌شناختی «وسط» آمده است، یعنی اعتدال و میانه‌روی در انجام افعال. اگرچه وسط در مفهوم ارزشی، نسبی و اخلاقی نیز مطرح است. زیرا زمانی که بر اساس این قوا، حکمت ثانویه و مکتسبه دریافت گردید، آن زمان، کسب بالاترین درجات اکتساب در علم و عمل، برترین حالت است و اینجا دیگر بحث از یک وسط مشخص مطرح نیست، بلکه به اختلاف مراتب، اختلاف وسط و اطراف را شاهدیم. همچنین تفاوت دیدگاه صدرای با دیگر فلاسفه، در تحلیل هستی‌شناسانه اوست که صدرای آن‌ها را غریزی و فطری می‌داند. درحالی‌که سایر فلاسفه، اگرچه ریشه سرشتی برای این نوع فضایل قائلند، ولی نقش اکتساب و عادت را پررنگ‌تر تفسیر می‌کنند. [۲] در تقسیم دوم نیز بحث از قوای چهارگانه آدمی و فضایل و رذایل متناظر آنهاست. ملاصدرا، مبنای این تفسیر از فضایل و رذایل براساس قوای چهارگانه را (یعنی جنود عقل و جهل)، وحدت نوعی افراد در ابتدای خلقت و البته حرکت جوهری آنها و نیل به فطرت ثانی می‌داند. توضیح آنکه طبق مبنای صدرای افراد بشر در این جهان از حیث نوع با هم متفق‌اند، اما نفوس پس از حرکت جوهری استکمالی، به حسب نشأه دیگر و فطرت دوم، یعنی از حیث امور اکتسابی جدید مخالف

همدیگر و از جهت انواع بسیار می‌گردند و تحت اجناس چهارگانه قرار می‌گیرند. این تحلیل با مراتب استکمال وجودی انسان نیز متلائم است، یعنی نفس در طی حرکت جوهری و استکمالی خود، با سیر مسیر اشتداد وجودی، در جوهر خود به نحوی می‌گردد که صاحب برخی ملکات یا هیأت خاص می‌شود که این هیأت خاص، فطرت ثانی اوست، یعنی جوهر نفس، با وجود فضایل متحول می‌شود و بخشی از وجود او می‌گردد.

[۳] در تفسیر سوم نیز که ریشه افلاطونی-ارسطویی دارد، متناظر به قوای نفس است، اما اگرچه تحلیل فلسفی مبسوط ملاصدرا در قوای نفس، بسان *شفا و اشارات بوعلی و مباحث مشرقیه فخررازی* است که این تحلیل‌ها نیز ریشه در کتاب *نفس ارسطو* دارد. لکن در طبقه‌بندی فضایل و رذایل، بیشتر معطوف به تقسیم ارسطو در *نیکوماخس ارسطوست*. تفاوت نگاه صدرا در تحلیل هستی‌شناسانه از چگونگی ایجاد فضیلت، با سایر اندیشمندان نظیر ارسطو و طوسی اهمیت دارد. به نظر صدرا، هر حال و ملکه‌ای، صفت وجودی است و هر صفت وجودی، از آن حیث که صفتی وجودی است، کمال است. براین اساس فضایل، شدت وجودی و هستی‌شناختی برای فرد است و نه صرفاً صفات و عوارضی زودگذر. تحقق خارجی فضیلت در تقسیم افلاطونی-ارسطویی ریشه در سرشت و اکتساب به نحو توأمان دارد.

مشارکت نویسنده

مقاله به صورت مستقل نگاشته شده است.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسنده بیان نشده است».

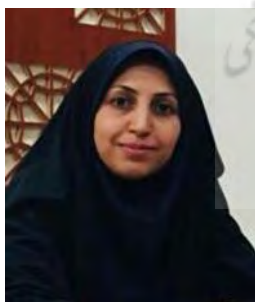
منابع و مأخذ

Ibn Sina, *Al-Shifa'* (The Book of Healing), Qom, Ayatollah Marashi Najafi Library, 2024.

Ibn Miskawayh al-Razi, *Tahdhib al-Akhlaq*, Translated and explained by A. A. Halabi, Tehran, Asatir Publications, 2002. (persain)

- Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Translated by S. A. Pourhosseini, Tehran, University of Tehran Press, 2002. (persian)
- Aristotle, *On the Soul*, translated by A.M. Davudi, Tehran, Hikmat Publications, 2010.
- Plato, *Republic*, translated by M. F. Rahmani, Tehran, Scientific and Cultural Press, 2011.
- Nasir al-Din al-Tusi, *Asas al-Iqtibas*, edited by M. Razavi, Tehran, University of Tehran Press, 1982. (persian)
- Nasir al-Din al-Tusi, *Akhlaq-e Nasiri*, edited by M. Minouei and A. Heydari, Tehran, Khwarazmi Pub., 2008. (persian)
- Nasir al-Din al-Tusi, *Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat ma' al-Muhakamat*, Qom, Nashr al-Balagh, 1996.
- Fakhr al-Din al-Razi, *al-Mubahath al-Mashriqiyya fi 'ilm al-Ilahiyyat wa al-Tabi'iyat*, Qom, Bidar Publications, 1411.
- Mulla Sadra, *al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*, Beirut, Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1981.
- Mulla Sadra, *al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah*, Beirut, Mu'assasa al-Tarikh al-'Arabi, 1417.
- Mulla Sadra, *Arshiyyah*, Translated and edited by M. Khavaji, Tehran, Movala Pub., 2012. (persian)
- Mulla Sadra, *al-Mabadi' wa al-Ma'ad*, Tehran, Iranian Society of Philosophy and Wisdom, 1975.

معرفی نویسنده

فرشته ابوالحسنی نیارکی عضو هیأت علمی گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران است. او دانش آموخته رشته فلسفه و کلام اسلامی از دانشگاه تهران (هر سه مقطع) است که رساله دکتری خود را با محوریت اخلاق عقلی-فلسفی خواجه طوسی به رشته تحریر در آورده است که انتشارات طه، در سال ۱۴۰۰، آن را با نام «نظریه اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی»

منتشر کرده است. ابوالحسنی که اینک معاون آموزشی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مازندران است، سابقه مدیریت گروه را نیز در رشته خود دارد. ایشان، قریب سی مقاله علمی-پژوهشی و بالغ بر پنجاه مقاله در همایش‌های ملی و بین‌المللی دارد. حوزه

تخصصی مطالعات وی، اخلاق عقلی-فلسفی اندیشمندان مسلمان، فلسفه اخلاق و فلسفه کاربردی است. اینک طرح مطالعه نظریه اخلاقی ملاصدرا، طرح جامع تحقیقات این نویسنده در دانشگاه مازندران است که این مقاله نیز در راستای طرح اصلی اوست.

How to cite this paper:

Fereshteh Abolhasani Niaraki (2025). Historical Significance of Mullā Ṣadrā's Ontological Approach To Classifying Virtues and Vices: A Analogy of the Faculties of the Soul. *Journal of Ontological Researches*, 13 (26), 405-436. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2024.2237

URI: https://orj.sru.ac.ir/article_2237.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی